

הרב צבי שלוח

אכן "הכל בכתב"!

(תגובה למאמרו של הרב איתי אליצור, "האמנם 'הכל בכתב'?", גיליון כ"א)

הגמרא מביאה בכמה מקומות את הפסוק (בדברי-הימים א' כ"ח, יט): "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל" כמקור לכך שאין לעשות שינויים בבית המקדש גם כשיש לכך סיבות הלכתיות.¹ בגיליון כ"א כתב הרב איתי אליצור (להלן הר"א) מאמר שכותרתו: "האמנם 'הכל בכתב'?". הר"א טוען שלמעשה לכלל הזה אין תוקף הלכתי או שהוא מוגבל רק למקרים מסוימים. ברצוני לחלוק על מסקנותיו. יש לציין שלסוגיה זו קיימות השלכות מעשיות בעניין בניין בית המקדש השלישי בב"א.

"הכל בכתב" – כלל מחייב

הר"א פותח את מאמרו במסקנה המתבקשת מסוגיות הש"ס: "כלל נקוט בכמה מקומות בש"ס, ולפיו פרטי בנין בית המקדש ותבניתו נמסרו לדוד ברוח הקודש ואין לשנותם כלל". אמנם, במאמרו מנסה הר"א להוכיח שאין לכלל זה תוקף הלכתי מכך שהיו שינויים בין משכן משה למשכן שילה, בין המשכן לבית המקדש הראשון ובין בית המקדש הראשון לשני. אולם, מכיוון שהגמרא הביאה כלל זה תוך התעלמות מכל

¹ הגמרא מביאה את הכלל הנזכר בקשר לכמה עניינים. לגבי בזיקת מלח על גבי המזבח כדי שלא יחליקו הכהנים ההולכים עליו, מביאה הגמרא (עירובין קד ע"א) שאי אפשר לבטל את המלח ולעשותו חלק מבניין המזבח (כדי שלא יחצוץ בין רגלו של הכהן לבין המזבח), מפני ששינוי כזה בבניין המזבח סותר את הכלל "הכל בכתב".

מסיבה דומה אומרת הגמרא שאי אפשר לכסות את דם הקודשים בעפר ולבטלו כך שיהיה חלק מהמזבח (חולין פג ע"ב). כמו כן אין לעשות פשפש מיוחד למצורע על מנת שיוכל לסמוך על קרבנו בטרם הוכשר לאכול בזבחים, שכן תבנית המקדש נמסרה בכתב מיד ה' (זבחים לג ע"א). בשני מקומות נדחה הכלל הנזכר מן הטעם "קרא אשכחו ודרשו": בשמחת בית השואבה הקיפו את עזרת הנשים בגוזזטרה, כדי שתהיינה הנשים למעלה בשעת שמחת בית השואבה, ולא תתערבנה עם הגברים. השינוי מתבנית המקדש התאפשר כיוון שדרשו את הפסוק בספר זכריה "וספדה הארץ משפחת לבד משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד...", והגיעו למסקנה שאסור לאנשים ונשים להתערב (סוכה נא ע"ב). כמו כן, לגבי הגדלת המזבח בימי עולי בבל, נממקת הגמרא בטעם הדבר ש"קרא אשכחו ודרשו" (זבחים סב ע"א). ומפרש שם רש"י שכבר לדוד התגלה מקום המזבח בשלמותו, אלא ששלמה לא הבין לדרשו, והם דרשוהו והגיעו לסוף מידותיו - אבל שלמה לא נצרך לכל מדותיו (מתוך מאמרו של הר"א).

אותם שינויים המוזכרים בפשטי המקראות, כנראה השינויים בין בתי המקדש אינם סותרים את כלל 'הכל בכתב'. נראה שהסיבה לכך היא מפני שאותם שינויים נעשו על פי הוראת **נביא**, והכתוב האוסר שינויים עוסק בשינויים הנעשים משיקולים **הלכתיים**. בית המקדש הראשון נבנה על פי הנבואה שניתנה לדוד, יחזקאל התנבא כיצד יראה הבית השלישי, ובוני הבית השני "בנוהו כבנין שלמה ומעין דברים המפורשים ביחזקאל" (רמב"ם הל' בית הבחירה פ"א ה"ד). ואכן, בהקדמה לפירוש המשניות הביא הרמב"ם את דברי דוד המלך – 'הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל' – בנוגע לבית שני.² בעניין מקדש הורדוס אין לנו ידיעות ברורות על שינויים, ובכל מקרה גם אם היו כאלה מסתבר שלא נעשו בהסכמת החכמים. גם השינויים שהיו במשכן בהיותו במקומות השונים מסתבר שנעשו על פי נבואה.

ראיה נוספת מביא הר"א מהמשנה בשבועות האומרת שניתן להגדיל את שטח העזרה. התוספות שם מבינים שגם נושא זה הוא בהתאם לכללים של 'הכל בכתב' ("אלא שקרא אשכחו ודרוש"), ולשיטתם גם לפי משנה זו אין היתר לעשות זאת ללא דרשת המקרא. אמנם הרמב"ם (הל' בית הבחירה פ"ו) לא מזכיר את הצורך בדרשת המקרא כדי להוסיף על העזרות, אך נראה שלשיטתו הכלל של 'הכל בכתב' נאמר רק לגבי עריכת שינויים **במבנה המקדש**, ולא לגבי שינוי שטח העזרה. הגדלת שטח העזרה אפשרית בתנאים מסוימים (למרות שהיא גוררת שינוי באורך חומות העזרה).

הר"א טוען שאילו 'הכל בכתב' היה הלכה פסוקה, אי אפשר היה לבטל אותה על ידי 'קרא אשכחו ודרוש'. לזאת יש להשיב שגם אם לא נבין כיצד 'קרא אשכחו ודרוש' מפקיע את דין 'הכל בכתב' (וראה עוד להלן), ברור מהגמרא שלולא אותה דרשה השינויים היו אסורים.

ראיה נוספת מביא הר"א משינויים המוזכרים במשנה ביחס לכיור, לידות הכלים, לתליית נברשת הזהב על פתחו של ההיכל ולדלתות העזרה. אמנם, מכך שהגמרא לא תמהה על שינויים אלו כפי שתמהה בשינויים האחרים, ניתן להסיק שהאיסור לשנות נאמר רק על המבנה ועל המזבח ולא על כלים אלו, ואין להביא ראיה מהם.

בהמשך טוען הר"א שהרמב"ם לא פסק כלל זה להלכה שהרי לא הביאו ביד החזקה, אולם הרמב"ם פוסק את כל פרטי בניין המקדש וכליו להלכה, חלק מהם

² ראה בהקדמת תוספות יום טוב למסכת מידות שמוכיח כדברי הרמב"ם מהגמרא שמביאה את הפסוק 'הכל בכתב' על בית שני ומהגמרא בזבחים (סב ע"א) שלפיה הייתה נבואה בעניין בניין הבית השני: "שלושה נביאים עלו עימהם מן הגולה".

אכן "הכל בכתב"!

לעיכובא ורובם למצווה, ומהיכי תיתי לומר שיהא מותר לנו לשנות את ההלכה?! אמנם היתה הווא-אמינא בגמרא שמסיבות מסוימות ניתן יהיה לעשות שינויים, אך גם לגבי שינויים אלו דחתה הגמרא את האפשרות לעשותם מפני שהם נוגדים את מידות המזבח שנמסרו בנבואה, ומכיוון שהווא-אמינא זו נדחתה הרמב"ם לא מזכיר זאת.

בסיום המאמר מסיק הר"א ש'הכל בכתב' פירושו שאסור לשנות את המקדש לפי הצרכים המשתנים, אבל מותר לעשות שינויים קבועים כדי לרומם את בית א-לוהינו. ברם, בדברי הגמרא אין רמז לכך שסיבת השינוי או קביעותו משפיעות על ההיתר לשנות. יתרה מכך, השינויים שהגמרא הציעה ודחתה נועדו לצורך **קיום ההלכה**, ומדוע ייגרע צורך זה מהצורך לפאר את הבניין? ועוד, הרי גם אותם צרכים הלכתיים הם קבועים ולא משתנים! לגבי ביטול מלח או עפר על המזבח, כותב הר"א שטעם האיסור הוא משום ששינוי זה נחשב לשינוי זמני למרות שהמלח יבוטל, מפני שהביטול הוא 'פיקציה' הלכתית. ומה בכך? הרי זה שינוי שייערך באופן קבוע ומדוע לאוסרו אם הוא מאפשר את קיום ההלכה?

לכן נראה ש'הכל בכתב' הוא כלל מחייב.

ההבדל בין המקדש לשאר המצוות

כדי לבחון את המשמעות של "הכל בכתב" יש לשאול מה היה המצב לולא כלל זה. נבחן כמשל את הלכות עבודת המקדש שעליהן לא נאמר 'הכל בכתב'. הלכות אלו נחלקות לשלושה סוגים: א. דינים שהם לעיכובא; ב. דינים שהם למצווה, ואם לא עשה לא עיכב;³ ג. עניינים (נדירים) שהינם בבחינת מנהג ואינם חובה כלל.⁴

נראה שגם בהלכות בניין בית המקדש וכליו קיימים שלושה סוגים אלו: יש דברים שהינם מעכבים; יש דברים שהם למצווה; ויש דברים שאינם מחייבים כלל.⁵ ההבחנה ביניהם משמעותית מאוד, ותעמוד בע"ה בפני בוני הבית במהרה בימינו.

³ למשל: "כל הדמים הניתנים על מזבח החיצון אם נתן מתנה אחת בלבד כיפר ואפילו בחטאת מתנה אחת היא העיקר ושאר הארבע מתנות למצוה" (רמב"ם הל' פסולי המוקדשין פ"ב ה"א).

⁴ למשל במשנה מנחות פ"א מ"א: "לחם הפנים... נאפה שנים שנים" וכתב החזו"א סי' כ"ו ס"ק ד' שזו אינה חובה.

⁵ רמב"ם הלכות בית הבחירה פ"ב ה"ז: "ארבע קרנות של מזבח ויסודו וריבועו מעכבין. וכל מזבח שאין לו קרן ויסוד וכבש וריבוע הרי הוא פסול שארבעתן מעכבין. אבל מידת אורכו,

לאור דברים אלו, שלפיהם לא ניתן לשנות את מידות הבית והמזבח כפי שלא ניתן לשנות את ההלכות שבתורה, נשאלת השאלה – מה מחדש הכלל של 'הכל בכתב' ומדוע הוא נאמר דווקא לעניין המקדש?

שאר חלקי התורה נמסרו למשה בכתב ובעל-פה ואינם ניתנים כלל לשינוי. דרישת הפסוקים, התקנות והגזירות נמסרו לחכמים, אך לנבואה אין עסק בהם, שהרי 'לא בשמים היא'. שונה הוא בית המקדש, שכן מקומו ומבנהו לא נכתבו בתורה אלא נמסרו לנבואה או הועברו בעל-פה (או בכתב – במגילת המקדש שבה פורטו המקדשים המתאימים לכל דור, ומגילה זו נמסרה לנביאים). שיקולים הלכתיים אינם סיבה לעריכת שינויים מהותיים בבניין המקדש והמזבח, ומכיוון שמידות המזבח נמסרו על פי נבואה, אי אפשר לבטל עפר או מלח על-גבי המזבח מסיבות הלכתיות. כמו כן שערי העזרה, מספרם ומקומם נקבעו על פי נבואה, ואסור להוסיף פשפש לצורך המצורעים. כן בעניין הגזוזטרה – בנייה נוספת לצורך הלכתי אסורה כי היא סותרת את הנבואה. בכל המקומות הנ"ל העיקרון זהה – המקדש נבנה בהנחיה נבואית ואין לשנותה מסיבות הלכתיות.⁶

ומידת רוחבו ומידת קומתו אינן מעכבין, והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלוש אמות, כשיעור מקום המערכה של מזבח מדבר".
 ושם הט"ז: "כשבנין המזבח בונין אותו כולו אטום כמין עמוד, ואין עושין בו חלל כלל אלא מביא אבנים שלמות גדולות וקטנות, ומביא סיד זפת וקוניה, וממחה ושוּפך לתוך מלבן גדול כמידתו, ובונה ועולה. ונותן בתוך הבניין גוף של עץ או אבן בקרן דרומית מזרחית, כמידת היסוד, וכן נותן בתוך כל קרן וקרן, עד שישלים הבניין ויסיר הגופים שבתוך הבניין כדי שתישאר קרן דרומית מזרחית בלא יסוד, ויישארו הקרנות חלולין". נראה שאין מצווה לשים במזבח דווקא סיד זפת וקוניה, וכדי ליצור את הקרנות החלולות אין צורך דווקא בריבוע של עץ או אבן.

⁶ במקום אחד הפירוש שונה - בגמרא בזבחים בעניין שינוי גודל המזבח ממקדש ראשון לשני. רב יוסף אומר שלאנשי בית שני נגלה מקום המזבח יותר מאשר לאנשי בית ראשון (לא שהנבואה הורתה על שינוי, אלא שגילתה דבר שלא היה ידוע) על כך שואלת הגמרא - הרי 'הכל בכתב', וכל מקומות הקדושה התגלו גם לדוד ושלמה! אולם גם שם יש שפירשו את שאלת הגמרא כמו בשאר המקומות: כיצד אפשר לשנות על פי שיקולים הלכתיים את הנאמר בנבואה. ראה 'שערי-היכל' עמ' תק"ב.

'קרא אשכחו ודרוש'

ראשונים ואחרונים התחבטו בשאלה כיצד דרשת המקראות ("קרא אשכחו ודרוש") יכולה להפקיע את דין "הכל בכתב", ובאילו תנאים ניתן להפקיעו.⁷ נתמקד בשיטתו של הר"מ פיינשטיין באגרות-משה, שלדבריה אין כאן 'הפקעה' במובן הרגיל:

ופשוט שכוונת התירוץ הוא שלכן הוא כמפורש שצריך לעשות הזיזין והגוזזטרא ולא הוצרך להיאמר זה על ידי גד החוזה ונתן הנביא שהודיעו להם על פי ה' מלאכת התבנית והוי גם זה ממילא בכלל 'הכל בכתב' (או"ח ח"א סי' ל"ט).

כלומר, 'קרא אשכחו ודרוש' אינו הלכה המְשנה נבואה, אלא הוא בכלל הנבואה ואין כאן חריגה מהכלל של 'הכל בכתב'. אי אפשר לשנות דברים שניתנו בנבואה בעניין מבנה המקדש אלא אם כן יש לכך רמז בפסוקים שגם הם למעשה חלק מהנבואה.⁸

ברשב"א ובריטב"א בתחילת מסכת מגילה מובאים דברי התוספות (שלא נמצאים לפנינו) השואלים איך עזרא שינה את הכתב לכתב אשורי, והא כתיב 'אלה המצוות' – שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה, ומתמצים: "דהתם קרא אשכחו ודרוש דכתיב 'וכתב לו את משנה התורה הזאת' – כתב העשוי להשתנות". גם בעניין זה דרשת הפסוק ביטלה את האיסור לחדש, על ידי כך שגילתה שתקנה זו אינה נחשבת לחידוש. בכל אופן, הציווי שלא לשנות מפני ש'הכל בכתב' עומד בתוקפו, ואי אפשר לבטלו מפני צרכים משתנים ללא תוקף נבואי.⁹

⁷ המאירי כתב שההיתר הוא רק בגלל שהשינוי הוא בניין עראי. המהרש"א כתב שהשינוי הותר כיוון שהוא לא היה קשור לעבודת המקדש, ושמחת בית השואבה היא עניין צדדי. אבי-העזרי אומר ש'הכל בכתב' הוא רק דין לכתחילה אך בשעת הצורך מותר לשנותו (על ידי דרשת המקרא).

⁸ דברים דומים מצינו בחידושי-בתרא בסוכה שם: "דכל מה שהודיע הקב"ה על ידי גד החוזה ונתן הנביא, לא בא לשנות המוסכמות הבנויות על יסודי התנ"ך. וכיון דקרא אשכח 'שצריך להבדיל אנשים מנשים ולעשות גדר בישראל שלא יבא לידי קלקול' (רש"י סוף נא ע"ב), פשוט שכל התבנית שנמסרה כללה יסוד זה כמובן מאליו, וודאי הגוזזטרא חלק ממנה".

⁹ את הסיבה למה לא נעשה השינוי בגוזזטרא מראש מסביר הרב קוק: "המקדש מתוכן על שם תיקון עולם השלם, מתוך כך הברזל פוסל בו, אף על פי שיש עדיין מציאות למלחמת מצווה וחובה... ומשום הכי לא היה תיקון ההבדלה בין אנשים ונשים במקדש, כי אם היה צורך לדרוש מקרא, משום שבעתיד בתיקון כל חטא ופגם אין שטן ופגע רע כלל, ואין צריך שום הגנה והבדלה מרע, רק בימי הספד דיצר הרע שהוא זמן שזכרון העבר עדיין מרושם ולא אחר כך" (טוב ראייה תענית טו ע"ב).

צורת המקדש נמסרה לנובאה

התורה מצווה אותנו לבנות משכן באופן מסוים:

כָּל אֲשֶׁר אָנִי מְרַאֶה אוֹתְךָ אֵת תְּבִנֹת הַמִּשְׁכָּן וְאֵת תְּבִנֹת כָּל כְּלֵיוֹ וְכֵן תַּעֲשׂוּ (שמות כ"ה, ט) ומפרש רש"י:

לדורות, אם יאבד אחד מן הכלים או כשתעשו לי כלי בית עולמים, כגון שולחנות ומנורות וכיורות ומכונות שעשה שלמה – כתבנית אלו תעשו אותם. אבל גודלו של המקדש ודברים נוספים כן השתנו על פי נביא. ומפרש שם בעל 'אור החיים' הקדוש:

כי יש לדעת כי כל בניין הבית והכלים לא עשאו שלמה כפי אשר נראה בעין שכלו לפאר אלא על פי נביא. וגם הנביא הגיד כי לא דברי נבואתו הגיד אלא דברי קבלתו. דכתיב בדברי הימים: "ויתן דוד לשלמה בנו תבנית האולם וגו' ותבנית כל אשר ברוח עמו וגו' הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל כל מלאכת התבנית".
וכן כתב הרדב"ז (ח"ו סי' כא, רפ"ט) בעניין הכרובים שהוסיף שלמה:

וצריך שתדע שהכל מה שעשה שלמה על פי הנבואה עשה. ובעל חתם סופר כתב:

כבר כתבתי במקום אחר שנתקשיתי על כל בנייני המקדשות, הראשון השני והשלישי במהרה בימינו, שאין אחד דומה לחברו והכל בכתב מיד ה' עלי השכיל על פי דוד ושמואל הרואה בניות ברמה, והשני על ידי חגי זכריה ומלאכי, והשלישי על ידי יחזקאל. וקשה, אין הנביא רשאי לחדש והיה להם לעשות כחצר המשכן במדבר! ושם אמרתי שזהו פירוש הפסוק בפרשת תרומה: "ככל אשר אני מראה אותך את תבנית המשכן ואת תבנית כל כליו וכן תעשו", ודרשין פ"ב דשבועות (טו ע"א): "וכן תעשו – לדורות", ולפי עניות דעתי קאי אככל אשר אני מראה אותך כן תעשו לדורות, **שלעולם אני מראה אתכם תבנית הבנין ההוא.**¹⁰ וכיוון שהקב"ה התנה בתחילה שיבנה כאשר אני מראה, אם כן אין כאן חידוש שחידש הנביא. ואולי גם בזה מיושב הא דעל פי נביא נבנה, כי בנין בית המקדש צריך להיות על פי נביא ככל אשר אני מראה (חת"ס ח"א אור"ח סי' ר"ח).

כלומר, התורה אפשרה לשנות את צורת המקדש על פי נבואות הנביאים בעתיד, אך אין לשנות את צורתו ללא נבואה מפורשת.

¹⁰ לשון החת"ס ביר"ד סי' רל"ו: "בכל בנין ובנין אראה איך יעשה זה משונה מזה".

אכן "הכל בכתב"!

דברים דומים כותב הראי"ה קוק (משפט כהן סי' צא) על ההבדל שבין צורת המקדש שניתנת לשינוי על פי נבואה ובין שאר מצוות התורה שאין לנביא רשות לשנותן ו"לא בשמים היא", אלא שהוא תולה זאת בדרשת הספרי (פרשת ראה פיסקה סב, ה) על הפסוק: "כי אם אל המקום אשר יבחר ה'" – "דרוש על פי נביא"; הרי שחידשה כאן התורה שענייני המזבח מסורים הם לנבואה.¹¹

לדברי הרב זצ"ל הדבר לא רק מותר, אלא הכרחי. יש צורך בנבואה לחידוש העבודה, וכפי שכתב:

אי אפשר לגשת למעשה הקרבנות בלא הופעה של רוח הקודש גלויה בישראל¹²
(אגרות הראי"ה ח"ד סי' תתקצד, עמ' כד).

מה שנוטר הוא לברר ולהבחין בין הדברים שנצטוונו עליהם בתורה באופן מוחלט, שאינם ניתנים לשינוי אפילו בנבואה (כגון תבנית הכלים כפי שרש"י מפרש את הציווי 'וכן תעשו'), ובין הדברים שנמסרו מראש לנבואה עתידית בכל בית מקדש עתידי. על הדברים מהסוג השני מוסבים דברי הגמרא שאין לשנותם **משיקולים הלכתיים** כיוון ש'הכל בכתב'. כמו כן צריך להבחין בין שני סוגים אלו שאינם ניתנים לשינוי על פי דעת אנוש ובין הדברים שאינם כלולים בציווי "וכן תעשו" ובציווי "הכל בכתב" – שבהם מותר שינוי גם ללא נבואה (כגון שינוי ידות הכלים ותליית נברשת של זהב).

מסקנה

כשם שפסיקת ההלכה באופן קבוע נמסרה לחכמי ההלכה והנבואה לא יכולה לשנות את ההלכה – 'לא בשמים היא' – כך מבנה המקדש והמזבח נמסרו לנבואה להורות כיצד לבנות כל בית ובית, ואין לשנותם מסיבות הלכתיות. "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל".

¹¹ וכן כתב רבי דוד מקרלין בקונטרס 'דרישת ציון וירושלים' שבתחילת שו"ת שאילת דוד.
¹² אכן, הרב קוק בדבריו לא בא לשלול את היכולת "לגשת למעשה הקרבנות" בימינו מפני חסרון הנבואה, שהרי התנאי שהוא מציב הוא "הופעה של רוח הקודש", וזו דרגה שקיימת בכל דור, וגם בדורנו - אצל צדיקי הדור (משפט כהן סי' צ"ב).

הרב לא מסביר שם את סיבת הצורך ברוח הקודש, בניגוד לשאר המצוות. ונראה, שבית המקדש חייב להיבנות בהתאם למצבו הרוחני של העם באותו הזמן - ומשום כך יש צורך ברוח נבואית המשקפת את מצב העם. ועיין עוד במאמרו של הרב פרוף' נריה גוטל ב'מעלין בקודש' ט"ז.

מיקום הצפון בעזרה

(תגובה למאמרו של הרב נחמיה רענן על השחיטה בצפון, גיליון כ"א)

רבי אליעזר בן יעקב חי בזמן שהיה המקדש קיים, והיה עד ראייה למתרחש בו (משנה מידות פ"א מ"ב). חז"ל נתנו גושפנקה לדבריו: "משנת ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי" (בבלי יבמות מט ע"ב ובמקבילות) ו"הלכה כמותו" (רש"י שם).

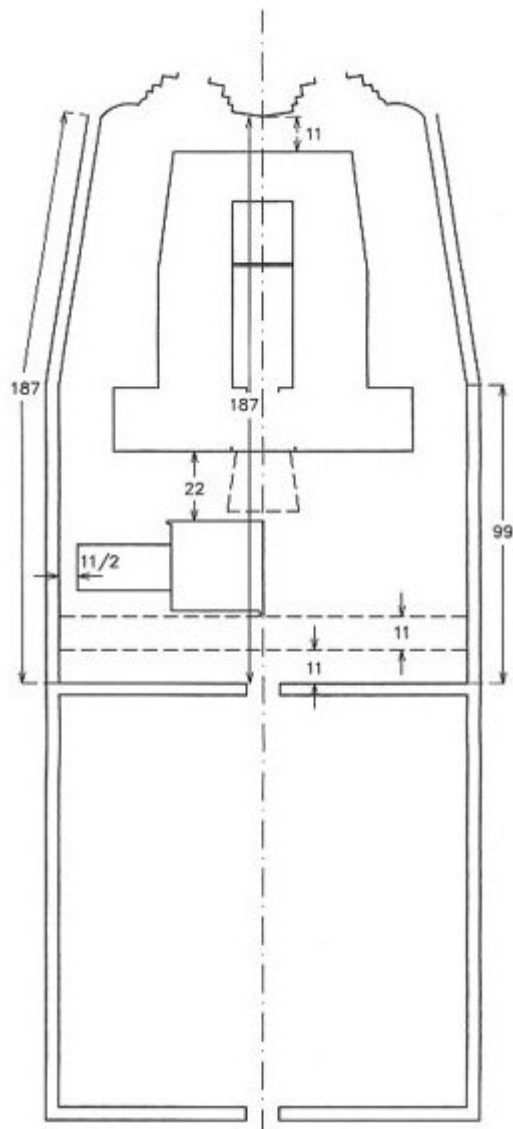
על הסוגיה הנדונה, מובא בתורת כהנים (פרשה ו' פרק ב') נוסח קדום משנת ד' תתלג (1073): "צפונה לפני י"י שהצפון כולו פנוי דב' ר' ליעזר בן יעקב המזבח מכוון כנגד חצי פתחו שלהיכל וכנגד אחת מן הדלתות ומשוך כלפי הדרום".¹ האיור המצורף כאן ממחיש את הדברים, ואני מוסיף כמה הערות.

"הצפון": המקדש היה בנוי פחות או יותר לפי תוכנית סימטרית, ולכן ניתן לקבוע ציר המחלק את המקדש לשני אזורים – צפון ודרום. כל הנמצא באזור הצפוני נקרא צפון. "שהצפון כולו פנוי", משמע שאין חלק של המזבח שם. הצלע הצפונית של המזבח מתלכדת בציר הסימטריה.

המספר 11 מופיע פעמים הרבה במידות המקדש (משנה מידות פרק ה),² כגון אורך העזרה 187 אמה שהוא 11 כפול 17, או מקום דריסת רגלי ישראל 11 אמה. בעניין הנדון, המזבח והכבש אורכם 62 אמה, ולכן הרווח בין הצלע הדרומית של המזבח לכותל הדרומי של העזרה הוא 11/2 אמות.

1 תורת כהנים (ספרא) לפי כתב-יד וטיקן עברי 31. פקסימיליה: הוצאת מקור התשל"ב, ירושלים, עמ' 12.

2 קאופמן אשר ז' התשס"ה, זיהוי יחידת המדידה ששימשה במקדש השני. מחקרי יהודה ושומרון (עורך יעקב אשל ז"ל), קובץ יד, עמ' 89-96.

מראה מלמעלה של עזרות המקדש השני ללא הלשכות מסביב והשערים, מלבד השניים במערב. ראש האיור מערב. הקו המרוסק מסמן את ציר הסימטריה